

Philips de Schone bezoekt 's-Hertogenbosch

vijf eeuwen geleden

Dr. Ed Hoffman*

Vijfhonderd jaar geleden, in 1506, stierf de jonge Brabantse hertog Philips de Schone. Hij had de noordelijkste hoofdstad van zijn hertogdom in ieder geval bezocht in 1481, in 1496, en in 1504/1505. Het aanstaande jubileum is aanleiding om deze bezoeken onder de loep te nemen.

1481

Het was om drie redenen een gênante vertoning het 14e Kapittel van de Ridderorde van het Gulden Vlies in de meimaand van 1481 te 's-Hertogenbosch. Van de 31 ridders van de chique club van hoogsteplaatsen in de Bourgondische landen waren er maar zes aanwezig, de bijeenkomst vond bovendien plaats in een pas halfafgebouwde Sint-Jan, en het hoogtepunt tenslotte was de opname in de prestigieuze ridderorde van een tweejarige peuter.

Dat er zo weinig ridders kwamen opdagen was begrijpelijk. In 1477 was de Grootmeester van de Orde, de hertog van Bourgondië (en heer van de meeste Nederlanden), Karel de Stoute, doodgevroren en aangevreten door de wolven gevonden in de buurt van Nancy, waar hij slag had geleverd tegen de Lotharingers. Deze Karel liet enkel een twintigjarige dochter na: Maria. De Franse koning, Lodewijk XI, vond dat hij als leenheer Bourgondië terug mocht nemen en hij zag zich daarom ook als de logische nieuwe Grootmeester van de Orde. Veel Vliesridders waren het daar blijkbaar mee eens, vooral omdat ze niets zagen in de achttienjarige bruidegom van Maria: Maximiliaan, de aartshertog van Oostenrijk. Deze vreemdeling had zich in 1478 ijlings, en statutair trouwens verdedigbaar, als nieuwe Grootmeester laten installeren op het 13e Kapittel in Brugge. Ook daar waren maar vijf ridders verschenen.

Philips de Schone in 1494, op zestienjarige leeftijd. Naast hem zijn iets jongere zus Margaretha, de latere landvoogdes Margaretha van Oostenrijk. Dit tweeluikje wordt toegeschreven aan de 'Meester van het Sint-Jorisgilde'. (Wenen, Kunsthistorisches Museum)

Wanneer reizigers, zoals de Vliesridders in 1481, 's-Hertogenbosch naderden, zagen ze een stad opdoemen met een opmerkelijk laag profiel. Er staken wat kloosterkapellen met dakruitertjes boven de wallen uit, maar echte torens waren er eigenlijk niet. De enige forse bouwmassa die in het oog sprong, was de lompe vorm van het koor van de grote kerk, met ten westen daarvan het torentje en het schip van de oude romaanse Sint-Jan, die pas in 1505 grotendeels zou worden afgebroken. Het Kapittel kwam bijeen in dat hoge gotische koor. Boven zich zagen de ridders op het gewelf bazuinende engelen met de blazoenen van hun laatste drie Grootmeesters. Aan de oostzijde zagen ze een ons onbekend hoogaltaar en aan de westzijde het gotische oksaal met daarboven een groot gat, het vast wel afgeschoten gat van het halfvoltooide transept.

Een laat zestiende-eeuwse kopie, uit een privé-verzameling, van een door Bernard Strigel in 1515 geschilderd groepsportret. Philips I, de Schone, is hier afgebeeld tussen zijn vader Maximiliaan en zijn moeder Maria. Zijn twee zonen Ferdinand en Karel staan naast Lodewijk, de blonde kroonprins van Hongarije. Lodewijk was verloofd met Maria, een van de dochters van Philips. Maximiliaan, de opdrachtgever, vond het blijkbaar niet opportuun om zijn schoondochter Johanna in dit familieportret op te nemen.

De heren zaten overigens in de nu nog steeds aanwezige fraaie koorbanken van de kanunniken. Maar onder de prachtig geschilderde wapenborden bleven dus 25 zetels gênant leeg.

Op 25 mei werd de tweejarige peuter Philips opgenomen in de orde. Het knulletje, dat genoemd was naar zijn overgrootvader Philips de Goede, de stichter van de Orde in 1430, logeerde met zijn moeder sinds enkele dagen in het klooster van de Zusters van Orthen. Vader Maximiliaan was al vanaf 1 mei in de stad en sliep in een ander klooster, dat van de Dominicanen, en wel in de later zogenoemde Camera Caesarea, de keizerskamer. 's-Hertogenbosch bezat nu eenmaal geen hof.

Sinds Maria en Maximiliaan na de plotselinge dood van Karel de Stoute in 1477 hals over kop getrouwd

waren, had Maria zich in de haar resterende landen laten inhuldigen en Maximiliaan had geprobeerd overal de orde te herstellen en te handhaven. Door de geboorte op 22 juni 1478 van een mannelijke erfgenaam, Philips, was hun positie flink versterkt. Begin 1481 had Maria bovendien een dochter gebaard, Margaretha, en Maximiliaan had in een reeks, door Hoekse en Kabeljauwse twisten geplaagde, Hollandse steden orde op zaken gesteld. Met het Kapittel van de Orde van het Gulden Vlies in mei in 's-Hertogenbosch konden ze drie vliegen in één klap slaan. Door dissidenten uit de Orde te stoten en 10 ridders op te nemen kon een nieuw exclusief draagvlak gecreëerd worden. Door de kleine Philips de eretekenen van de orde te overhandigen kon bovendien de continuïteit van de dynastieke lijn benadrukt worden. En tenslotte was Maria, nota bene na drie en een half jaar, nog steeds niet in 's-Hertogenbosch als hertogin van Brabant ingehuldigd. Deze 'Blijde Inkomste' vond nu plaats op 27 mei op de Markt, met de kleine Philips op de balustrade. Over dit eerste bezoek van Philips aan onze hertogstad wordt een tweetal anekdotes verteld. Van Heurn verhaalt over de ridderslag van de kleine op 25 mei in de Sint-Jan door Adolph van Kleef: Zo dra de jonge Hertog onder de plegtigheid zig voelde slaan,

trok hy zyn degentje, waar mede hy den Graaf van Kleef te lyf wilde, om wraak te oefenen, dat deze hem geslagen had, hetwelk Maximiliaan en de andere Ridders, die 'er tegenwoordig waren zeer deed lachen. En bij Molius vinden we het verslag van een pijnlijk, omineus incident dat zich voordeed bij de inhuldiging van Maria op de Markt twee dagen later: Toen de hertogin met haar gevolg van edellieden het podium besteeg ... zakte, zodra zij erop stond, dit podium in, omdat het minder zorgvuldig gestut was. En de hertogin met haar edellieden zou op de grond terechtgekomen zijn,

Philips en zijn vrouw Johanna. Beiden gaan gekleed in de kleuren van hun bezittingen. Op de borst van Philips zien we bijvoorbeeld de klimmende leeuwen van Leon en het kasteel van Castilië. Rechts daarvan de diagonale balken van Bourgondië. Voor zijn schoot de gouden Brabantse leeuw en rechts daarvan de verticale balken van Aragon en het diagonaal gekruiste wapen van Sicilië. Links van onze Brabantse leeuw is nog juist de rode adelaar van Tirol te zien. Om de hals van Philips weer een fraaie keten van het Gulden Vlies, en op zijn helm de hertogskroon. Delen van een rond 1505 geschilderd drieluik, dat nu in Brussel in de Koninklijke Musea hangt. Naar de maker wordt gegist.

als niet meteen door poorters ... was ingegrepen bij dit grote gevaar. Zij vingen haar in hun armen op ... en stutten het podium, opdat het niet helemaal inzakte. Bij het zien hiervan trokken de stadsnotabelen en de magistraten, hevig ontsteld, wit weg en smeekten op hun knieën de hertogin vergeving hiervoor. En de hertogin, menslievend en barmhartig als zij was, deed niet onverbiddelijk of moeilijk om de gevraagde vergeving te schenken.

1496

Toen Philips achttien jaar oud was bezocht hij 's-Hertogenbosch voor de tweede keer. Intussen was er wel het een en ander gebeurd. Tijdens een jachtpartij in maart 1482 was moeder Maria met paard en al ten val gekomen. Het beest was boven op haar geploft en, in verwachting van haar vierde kind, stierf ze onder helse pijnen. Na wat strubbelingen met de Staten en steden van vooral Vlaanderen en Brabant, had Maximiliaan de voogdij en het regentschap op zich genomen van de nieuwe natuurlijke prins, de kleine Philips. Maar in 1493 stierf de Duitse keizer Frederik III. Zijn zoon, onze Maximiliaan, werd door de keurvorsten tot opvolger gekozen. De Nederlandse gewesten, en ook Maximiliaan zelf, vonden het toen dienstig om tot vroegtijdige ontvoogding van Philips over te gaan. In september 1494 werd de amper zestienjarige jongen in Leuven ingehuldigd als hertog van Brabant. Hij liet het regeren over aan enkele wijze edelen: Willem van Croy, Antoon van Lalaing en Jan van Glymes. Dit verstandige gedrag leverde hem de bijnaam op van *Croit-Conseil*: de hertog die graag naar raad luistert. Of was het niet enkel verstandig gedrag? Volgens de Iberische gezant had Philips 'een goede inborst, maar was hij de speelbal van zijn omgeving, die hem dronken maakte en van het ene feestmaal naar het andere, van de ene vrouw naar de andere voerde'. Deze gezant was extra in de jongen geïnteresseerd. In 1496 was Philips in Lier getrouwd met het derde kind van de Katholieke Koningen Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië: de donkere Spaanse, zeventienjarige, Johanna. Volgens de roddels wond hun eerste ontmoeting in Lier de twee tieners zozeer op, dat ze voor een hals over kop gearrangeerde huwelijksluiting uit hun slaapvertrek gesleurd moesten worden. Na het feest liet Johanna, die zou gaan eisen dat men haar man *de Schone* ging noemen, en die zelf als *de Waanzinnige* de geschiedenis is ingegaan, uit haar goudlakense bruidsgewaad mantels voor Maria maken. Ook het Bossche mirakelbeeld uit de Sint-Jan en de Maria uit de flamboyant gerenoveerde kapel van de *Illustre Lieve Vrouwe Broederschap* kregen zo'n mantel cadeau. Kort na hun onstuimige wittebroodsweken bezocht

Philips de Schone is hier afgebeeld met de keten van het Gulden Vlies, en met op zijn muts een heilige Philippus. In de rechterbovenhoek lezen we: PHILIPPE LE BEAU ROY DE CASTILIA ET DUC DE BRABANT. De titel 'koning van Castilië' lijkt enigszins voorbarig gezien het jaartal 1504, dat links en rechts naast het wapenschild linksboven te lezen valt.

Het paneel is dendrochronologisch onderzocht en kan na 1545 geschilderd zijn. Het is onlangs verworven door een Bosschenaar, die het wellicht in bruikleen zal geven aan het 'Jheronimus Bosch Centrum'.

Philips, in december 1496, 's-Hertogenbosch voor de tweede keer. Zonder Johanna, want wanneer die hem vergezeld had, was dat zeker door de kroniekschrijvers opgetekend. Wat wel opvalt, is dat Philips allang in de andere Brabantse steden was ingehuldigd, en net als zijn moeder pas na enkele jaren tenslotte naar 's-Hertogenbosch is gekomen; dit kan duiden op de relatief onbelangrijke positie van onze stad.

Volgens Molius werd de jonge hertog met blijdschap, pracht en praal de stad binnengeleid: *met veel fakkels en schouwspelen van allerlei aard werd hij geëerd en als welkomsgift werden hem door de stad twee ossen met verzilverde horens en twee voeder (twee karrenvrachten) wijn geschonken*. Twee dagen later, op 15 december, was hij er voor het stadhuis getuige

van hoe zijn kanselier en de eerste burgemeester hun wederzijdse eden zwoeren ter 'Blijde Inkomste' van de hertog en ter vastlegging van de rechten der stad. Daarna, vertelt Molius, reed Filips met zijn edelen naar de Sint-Janskerk, waar ... Gijsbert de Bie, de deken, ... een jood die Jacob van Duitsland heette, het doopsel toediende. Filips ... en nog anderen hielden deze jood ten doop en hij kreeg de naam Filips van Sint-Jan. Nadien is hij echter het geloof afvallig geworden. Na zijn prestigieuze doop met de naam van zijn peter, de hertog zelf, en in de nog bestaande vont van de geelgieter Aert van Tricht, werd hij ook kort ingeschreven als lid van de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap.

In de tweede helft van de twintigste eeuw zal deze intrigerende Jacob van Duitsland korte tijd een opmerkelijke rol gaan spelen in de wereld van de Jheronimus-Boschkenners. De grote kunsthistoricus, Wilhelm Fraenger, meende in 1950 dat de opdrachtgever van *de Tuin der Lusten* gezocht moest worden bij een ondergrondse sekte: de *Homines Intelligentiae*, de Broeders en Zusters van de Heilige Geest, die in vrije en vreugdevolle naaktheid met elkaar zouden verkeren. En tot verbazing van de meeste vorsers, verklaarde hij daarna dat de grootmeester van deze sekte, en dus de opdrachtgever en mentor van zijn medebroeder in de Broederschap: Bosch, niemand minder geweest kan zijn dan deze Jacob van Duitsland, het verder in de nevels van het verleden verdwenen petekind van de achttienjarige Philips de Schone.

Overigens is het niet onwaarschijnlijk dat Jheronimus en Philips elkaar ontmoet hebben. Bij plechtigheden in de stad gaf de Broederschap immers altijd acte de présence en de contacten tussen de buurman van de schilder op de Markt, de koopman Lodewijk Beys, en de hertogelijke familie waren intens. Lodewijk verkreeg in 1496 van hertogin Johanna een deel van haar bruiloftsmantel voor de Maria van de Broederschap en wanneer de tweede vrouw van Maximiliaan, de gezellige Bianca Maria Sforza, de stiefmoeder dus van Philips, de stad bezocht, logeerde ze ten huize van Beys in *de Leeuwenborg*. De dochter van Lodewijk tenslotte was getrouwd met een neef van Jheronimus. En dan is er nog de enige schriftelijke opdracht aan Bosch, die bewaard is gebleven. Een namens Philips in september 1504 gedane aanbetseling voor een tussen paradijs en hel te plaatsen groot *Laatste Oordeel*, dat de hertog bestelde *pour son tres noble plaisir*. Blijkbaar mocht hij het werk van de schilder wel; net als zijn zus Margaretha en zijn schoonmoeder Isabella, die meerdere werken van de Bossche meester in hun verzamelingen hadden.

Veel tijd om elkaar meer dan oppervlakkig te ontmoeten hadden de hertog en de schilder in december 1496 echter niet. Volgens chroniqueur Peter van Os (rond 1465-1542), tijdgenoot, ambtenaar op het stadhuis en waarschijnlijk ooggetuige, was Philips de 13e rond het 5e uur de stad binnengekomen en was hij de 15e, direct na de doop van de joodse Jacob van Duitsland, rond het 12e uur weer vertrokken. Volgens dezelfde Van Os is Philips een jaar later, in januari 1498, nogmaals in de stad geweest; misschien zelfs voor enkele weken. Maar over dat bezoek is verder niets bekend.

1504/1505

Acht jaar na zijn 'Blijde Inkomste' bezoekt Philips opnieuw 's-Hertogenbosch. Dit keer in het kader van de 'Gelderse kwestie'. Een probleem dat al sinds 1473 irriteerde en sleepte. Toen had Karel de Stoute zich na de dood van hertog Arnold en na een beleg van Nijmegen van drie weken, door de Geldersen als hun heer laten huldigen. Na de plotselinge dood van Karel in 1477 besloten de vier Gelderse hoofdsteden, Zutphen, Arnhem, Nijmegen en Roermond, hun eigen weg te gaan. In 1492 wisten ze de kleinzoon van hertog Arnold, Karel van Egmond (alias Van Gelre), vrij te kopen uit Franse gijzeling en tot hun nieuwe hertog te verheffen. Deze Karel,

Van Heurn zag in 1776 aan de noordzijde van het hoogkoor in de Sint-Jan nog dit 'rijmvers' ter gelegenheid van het Kapittel van het Gulden Vlies. (J.H. van Heurn, 'Historie der stad en Meijerije van 's Hertogenbosch' dl. I p.381)

**In 't jaer duysent vier hondert achtentich een.
Als hi sonne acht daeghen in den Maeg schein
Wert 't Capittel van den Heeren geselezeert.
Van den Eerden des Gulden Vlies bermeert.
Dooz den Voortuchtigen Vorst Maximiliaan behant.
Hertoge van Oostenryck en Babant.
Oock inert daer memorie gehouden statelich
Wilt den Heeren die bouzeden waeren upter tydt.
Des Sonbaechs darnaes volgende/was in deser kercken
In presentien der Hertoge en Hertoginne te merken
Hoe dat die jonge Hertog Philips Heer van Charlois
In syn dyle jaer gaende der landen hoop / en troist
Is geslagen Ridder van den Heere van Rabesteyn
Ende oock ontfinc op 't Thooz 't gulden Vlies gemeyn.
Den welken Godt gesparen wyl ende gunnen mede.
Syn landt in rust te byenghen hiet namaels in vrede.**

een krachtige en wispelturige persoonlijkheid, ontwikkelde zich tot een hinderlijke luis in de Habsburgse pels en zadelde Maximiliaan op met een permanente frustratie. Sinds zijn huwelijk met Maria van Bourgondië was Maximiliaan immers chronisch anti-Frankrijk en anti-Gelre; twee streken die trouwens vaak onder één hoedje speelden. Toen hij in 1496 aanwezig was bij de 'Blijde Inkomste' van zijn zoon in 's-Hertogenbosch, was dat om steun te vinden tegen Karel van Gelre. Maar de raadslieden rond Philips wisten de jongen er toen van te overtuigen, dat vrede verkieslijker was. Daarna heerste er een soort van gewapende vrede met wederzijdse schermutselingen, waarbij Philips in 1498 tot razernij van zijn vader zelfs Franse soldaten door zijn gebieden liet trekken om Gelre te versterken. Dit ondanks het feit, dat Karel zijn troepen bleef betalen door ze zo nu en dan in de Hollandse en Brabantse grensgebieden te laten plunderen. Maar toen veranderden de omstandigheden dramatisch. De Spaanse kroonprins stierf, kinderloos; zijn oudste zus stierf; en in 1500 stierf haar enige zoon-tje. Ineens was de gade van Philips, Johanna, erfgename van Castilië en Aragon. Ineens dus kon Philips de Spaanse koningskroon tegemoet zien. Van november 1501 tot november 1503 reisde hij, dan nog in vriendschap, door Frankrijk naar de Iberische gebieden en terug. Maar al snel realiseerde de Franse koning, Lodewijk XII, zich de omsingelende dreiging, die er van een Habsburger als heer van de Nederlanden én koning van Spanje uitging. Ook Philips begreep dat zijn belangen anders waren komen te liggen en hij liet zich door Maximiliaan overhalen Gelre te gaan beoorloggen. Hij begon met het uitrusten van een vloot, die op de Zuiderzee de handel van de Gelderse steden blokkeerde, en daarna trok hij in september 1504 een leger samen rond 's-Hertogenbosch. De bisschop van Luik en de hertogen van Gulik en van Kleef waren daar al aanwezig, toen Philips zelf de stad binnentrok. Na enkele dagen overleg verklaarde hij op 24 september Gelre met trompetgeschal vanaf het stadhuis de oorlog. En intussen had hij blijkbaar nog even tijd gevonden om bij Jheronimus het boven genoemde grote *Laatste Oordeel* te bestellen. De strijd begon chaotisch. De Geldersen brandschaten onder andere Lith, Maren, Kessel en Veen. De mannen van Philips maakten bijvoorbeeld Appelttern, Alphen en Maasbommel met de grond gelijk. Toen viel de winter in. Philips bleef met zijn prijzige hof in 's-Hertogenbosch. Maximiliaan, altijd op zijn hoede als het om Gelre ging, kwam langs met Bianca Sforza. Molius vertelt: *Er waren ook veel edellieden en hoogwaardigheidsbekleders bij. Vanwege de*

Kort voordat Philips de Schone voor de tweede maal naar Den Bosch kwam, hield zijn echtgenote Johanna van Castilië haar intrede in Brussel op 9 december 1496. Van deze intocht is een uitzonderlijk handschrift bewaard met 30 scènes uit de processie. Op deze aquarel wordt het hoogtepunt getoond: de prinses te paard. Zij wordt begeleid door Brusselse schutters met toortsen. Het stadhuis op de achtergrond is versierd met brandende toortsen. (Manuscript te Berlijn, Staatliche Museen zu Berlin Preussischer Kulturbesitz)

aanwezigheid van deze vorsten werden er verscheidene schouwspelen gehouden, wedstrijden, steekspelen en paardenrennen. Overal in de stad vonden spelen plaats en de lucht weergalmde van toejuichingen, gezang en trompetgeschal. Soms werden er ook spelletjes gedaan voor ontspanning en na de middag waren er balspelen of ging men uiteen om te dansen.

Plotseling kwam het bericht binnen dat in Castilië koningin Isabella was overleden. En plotseling voelde de hertog van Brabant, die in het noordelijke stadje 's-Hertogenbosch werd bezig gehouden met spelletjes, zich koning. Maar die kroon lokte wel van erg ver weg. Het was zaak zo snel mogelijk naar Spanje te vertrekken. Hij had direct geld nodig en verpandde de dorpen rond 's-Hertogenbosch. Bovendien moest hij zich vlug in de rug dekken door af te rekenen met Karel van Gelre.

In april belegerde hij Zaltbommel. Tevergeefs. De 19e mei was hij terug in 's-Hertogenbosch en zocht daar hulp van boven. Volgens Van Os volgde hij namelijk drie dagen later, *wesende des heilichs Sacramentz dach, ... gaende den eerwerdigen Heiligen Sacrament in der processien met zynen edelen, dragende elck een barnende tortse*. Daarna trok hij met zijn leger via Grave naar Arnhem. Na een beleg van enkele weken gaf die stad zich op 6 juli over. Het grootste gedeelte van Gelre volgde en ook Karel onderwierp zich schijnbaar en reisde mee naar Brussel, waar

Philips zich met zijn echtgenote Johanna voorbarig liet zalven. Maar wanneer het koninklijk paar zich inscheept in Arnemuiden op weg naar Spanje, is Karel intussen vermomd naar Gelre teruggeglipt om de pas benoemde stadhouder Hendrik van Nassau terug te jagen naar diens Brusselse paleis; gelukkig kan Hendrik zich daar troosten in *de Tuin der Lusten* van Bosch.

Ver weg van zijn eerste erflanden zal Philips de Schone op 25 september 1506 in Burgos aan een giftige koorts overlijden. Zijn vrouw blijft zo diep verdrietig en waanzinnig achter, dat ze met haar *Rage d'amours* nog in onze tijd tot een opera weet te inspireren.

In Brabant heette de nieuwe hertog Karel van Habsburg, de latere Karel v. Hij was zes jaar oud en zou al snel merken hoezeer het fout was geweest, dat zijn vader, verblind door de schittering van die verre koningskroon, Karel van Gelre had laten ontsnappen. Er zouden nog bloedige jaren aanbreken; ook voor 's-Hertogenbosch.

In die stad bleven de mensen zich Philips de Schone herinneren: als het peutertje opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies, als de jonge man van de 'Blijde Inkomste' op de Markt, en als de door hun winterse straten rijdende veldheer, die de krijg tegen Gelre aanscherpte maar niet definitief wist te winnen.

* Op 9 maart zal Ed Hoffman tijdens een lezing, gelardeerd met beelden en teksten, uitvoeriger ingaan op de tijd en de persoon van Philips de Schone. Deze lezing, om 20.00 uur in de Sociëteit in de Peperstraat, is toegankelijk voor de leden van de *Boschboom* en andere belangstellenden.

Literatuur

Voornaamste geraadpleegde en aangehaalde werken:

- J. van Heurn, *Historie der Stad en Meyerye van 's Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der Hertogen van Brabant* (Utrecht 1776-1778)
- P.J. van der Heijden e.a., *Het Gulden Vlies* ('s-Hertogenbosch 1981)
- A. Koldewey, *Bourgondiërs in de hertogstad*, in: *In Buscoducis, Bijdragen* ('s-Gravenhage 1990) p. 365-376
- J. Koldewey e.a., *Jheronimus Bosch* (Rotterdam 2001)
- *De Kroniek van de hertogen van Brabant door Adrianus Barlandus*, uitgegeven en vertaald door A.-J. Bijsterveld e.a. ('s-Hertogenbosch 2004)
- *Kroniek van Molijs*, uitgegeven en vertaald door J. Hoekx e.a. ('s-Hertogenbosch 2004)
- *Kroniek van Peter van Os*, uitgegeven door A.M. van Lith-Drooglever Fortuijn e.a. (Den Haag 1997)
- P. Morren, *Van Karel de Stoute tot Karel v* (Antwerpen 2004)
- V. Pitts Rembert, *Bosch* (New York 2004)
- R. Post, *De Middeleeuwen*, deel 1 van *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden* ('s-Gravenhage 1959)